

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

NAXÇIVANDA İLK TARİX-ETNOQRAFIYA MUZEYİNİN YARADICISI
BALABƏY ƏLİBƏYOV (ƏLİXANOV) HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Məqalədə Naxçıvanda muzey yaradıcılarından biri olan Balabəy Əlibəyovun (Əlixanovun) həyat və fəaliyyətinin bəzi məqamlarından söhbət açılmışdır. Burada onun babasının və ata-anasının, həmçinin digər ailə üzvlərinin adları yazılan 1832-ci il Ordubad şəhərinin kameral siyahısından da istifadə edilmişdir.

Müəllif bu yazıda Balabəy Əlibəyovun Naxçıvanda öz şəxsi mülkündə açdığı Tarix-Etnoqrafiya muzeyindən də danışır və həmin muzeyin kolleksiyaları əsasında yaradılmış Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinin sərgi salonlarını canlı təsvir edən foto-şəkilləri elmi dövriyyəyə daxil edir. Məqalə çap olunmuş ədəbiyyat və təzə tapılan arxiv sənədləri əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, Əlixan Sultan, Məmmədhüseyn Sultan, Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi, Babilistan.

Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda etnoqrafik məlumatların toplanması, əsasən, XIX əsrdən başlanmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanda etnoqrafiyanın inkişafında muzey kolleksiyalarından, keçmiş müşahidəçilərin arxiv, yaxud mətbuat qeydlərindən, səyahət gündəliklərindən, hüquqi sənədlərdən, folklor materiallarından geniş istifadə olunub və olunmaqdadır.

Naxçıvanda yaşayan və fəaliyyət göstərən ziyahlar diyarşünaslıq muzeylərinin təşkilinə xüsusi maraq göstərmiş və bunun üçün müxtəlif materiallar yığmışlar. Məsələn, böyük yazıçı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə hələ XIX əsrin sonlarında Nehrəm kəndində müəllimlik etdiyi illərdə belə bir muzeyin yaradılmasında fəallıq göstərib: “Nehrəm məktəbində diyarşünaslıq muzeyi təşkil etmiş, burada Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair materialların toplanılmasına nail olmuşdur. Xalq Məktəbləri Direktorluğunun 13 noyabr 1896-cı il tarixli, 730 sayılı əmri ilə ona təşəkkür verilməsi barədə məsələ qaldırmışdır” [2, s.136].

Qeyd edək ki, Naxçıvanda 1924-cü ildə Tarix-Etnoqrafiya muzeyi yaradılmış və 1932-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş, sonra isə Naxçıvan Tarix və Ölkəşünaslıq Muzeyinə çevrilmişdir. Yenidən qurulan bu muzey 1968-ci ildən Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi adını daşıyır [4, s. 77-78].

Elmi-tədqiqat və mədəniyyət ocağı olan Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya muzeyinin ilk vaxtlar maddi bazası, əsasən, qədim və orta əsrlərə aid məişət əşyalarından, saxsı qablardan (bardaq, kuzə), qədim silahlardan, Səfəvi dövrünə aid gümüş və qızıl sikkələrdən, mixi yazılı olan Babilistan silindrindən, digər əşyalardan, milli geyimlərdən və s. ibarət idi. Bu muzey naxçıvanlı kolleksiyaçı Balabəy Əlibəyova məxsus olmuşdur [7, s. 185-186]. Daha doğrusu, bu muzeyi o təşkil edib. İndiyədək çap edilən məqalələrdə və kitablarda Balabəy haqqında bəzi məlumatlar verilsə də, onun həyatı və fəaliyyəti ətraflı araşdırılmamışdır. Onun yaratdığı muzey haqqında ilk dəfə söhbət açan 1926-cı ildə Naxçıvana gələn arxeoloq alim V.M.Sısoyev olub. Özünün çap etdirdiyi hesabatında Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyindən xüsusi söhbət açmışdır. Onun yazdığı: “Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan Muzeyi” bu gün də aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir [9, s. 110].

Həmin mətni ədəbiyyatşünas alim F.Xəlilov 2005-ci ildə ruscadan azərbaycancaya tərcümə etmiş və “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabında çap etdirmişdir [3, s. 106-107].

V.M.Sısoyevin çox yüksək qiymət verdiyi bu muzeyi öz evində təşkil edən və naxçıvanlılara pulsuz nümayiş etdirən Balabəy Əlibəyov kimdir? Biz bu suala ətraflı cavab vermək üçün xeyli axtarışlar apardıq. Əvvəlcə qeyd edək ki, indiyədək Balabəy Əlibəyov (Əlixanov) haqqında ətraflı tədqiqat aparılmadığından onun doğum tarixi ilə bağlı tapılan iki sənəd maraqlıdır. Həmin sənədlərdən biri çar hökumətinin 1832-ci ildə Ordubad şəhəri üzrə hazırladığı kameral təsvirdir (siyahıdır). 1832-ci ildə Ordubad şəhərinin kameral siyahısında onun mənsub olduğu ailə ilə bağlı məlumatlar belədir: Babası Məşədi Hacı Əli xan Sultan oğlu 55 yaşında, nənəsi Məhtəban xanım 30 yaşında. Onların üç oğlanlarının adı qeyd edilib:

1) Məmmədhüseyn Sultan 22 yaşında praporşik, həyat yoldaşı Sona 20 yaşında, oğlu Balabəy 1 yaşında;

2) əmisi Mehdi 19 yaşında, həyat yoldaşı Nisə 20 yaşında, onların oğlu Abbasqulu 1 yaşında;

3) əmisi Vəliqulu 13 yaşında [5, v. 62].

Digər bir sənəd isə arxiv fondlarında axtarışlar apararkən rast gəldiyimiz maraqlı bir məhkəmə sənədidir. Ona görə maraqlı sənəddir ki, orada Balabəy Əlibəyovun izahatı var və o, öz yaşı haqqında məlumat verib. Qeyd edək ki, həmin arxiv sənədi 1863-cü ilə aiddir. O, bu izahatı 1862-ci ilin sonunda yazıb. Həmin izahatın əvvəlində Balabəy Əlibəyov yazır: “Mənim adım Balabəy Əlixanov, atamın adı Məmmədhüseyn Sultandır. Özümün 26 yaxud 27 yaşım var” [6]. Onun yazdığı izahatı əsas götürsək Balabəyın doğum tarixi 1836 yaxud 1837-ci ilə təsadüf edir. Amma əlimizin altında Ordubad şəhərinin 1832-ci ilə aid kameral siyahısı da var. Orada yazılan məlumatlara əsasən, Balabəyın doğum tarixini 1831-ci ilə aid etmək olar. Onda 1862-ci ildə onun 31 yaşı olardı. Balabəy Əlibəyovun (Əlixanovun) XIX əsrin sonlarında İrəvan zadəganları ilə birlikdə çəkdiyi fotosəkildə onun 31 yaşlarında olduğu görünür. Hər halda doğum tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün gələcəkdə əlavə tədqiqata ehtiyac var. Bir az irəli gedərək qeyd edək ki, Rudolf İvanovun yazdığı “Basqın” kitabında 1925-ci ilə aid sənəddə Balabəyın 70 yaşında olduğu bildirilir. Onda belə çıxır ki, Balabəy Əlibəyov 1855-ci ildə doğulub. Bu isə qətiyyənlə ola bilməz. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz sənədlər 1855-ci il doğum tarixini inkar edir.

Bu tarixi sənəd imkan yaradır ki, onun atasının adını (indiyədək ki, yazılan məqalələrdə, kitablarda onun atasının adı yazılmayıb – müəllif) yazaq. Tapılan arxiv sənədlərində Balabəyın qardaşının, əmisinin, atasının farsca (ruscaya tərcümə edilib) izahatları, elanları, yazdığı ərizələr maraqlıdır. Burada hətta Balabəy Əlibəyovun rus dilində yazdığı xahişnamə ərizəsi də vardır.

Əgər 1832-ci ildə yazılan kameral siyahını əsas götürsək Balabəy Məmmədhüseyn Sultan oğlu 1831-ci ildə, onun özünün yazdıqlarını əsas götürsək o, 1835 yaxud 1836-cı ildə Ordubad şəhərində hərbi ailəsində doğulmuşdur. Balabəyın ulu babası Əlixan Sultan da hərbi olub. Bir məsələni də hökmən qeyd etmək lazımdır. 1920-ci ilədək Balabəyın familiyası sənədlərdə Əlixanov kimi yazılmışdır. Yəqin ki, 1920-ci ildən sonra repressiyalardan yaxa qurtarmaq üçün familiyasını Əlibəyov yazdırıb. Bunu yazmaqda məqsədimiz odur ki, gələcəkdə arxiv sənədləri ilə işləyən tədqiqatçılar Balabəy Əlixanovun Balabəy Əlibəyov olduğunu unutmasınlar.

Hər halda bunlar arxiv sənədlərində qeyd olunanlardır. Həmin arxiv sənədində Balabəyın 18 yaşında olan Hacı adlı qardaşının da izahatı var. Və o sənəddə Balabəy yazır ki, Naxçıvan şəhər polis idarəsində tərcüməçi işləyir. Qeyd edək ki, Balabəy Əlixanovun doğum tarixinin doğruluğunu təsdiqləyən fotosəkil də var, 1860-cı ildə İrəvanda çəkilib.

Fars, rus və türk dillərini mükəmməl bilən Balabəy Əlixanov əsasən polis sistemində

tərcüməçi işləyib. Bir arxiv sənədində deyilir: “15 mart 1893-cü il tarixdə Ordubad şəhər sakini Balabəy Əlixanov və Ordubad şəhər polis hissəsinin rəisi pristav Levinski aşağıdakı şərtlərlə müqaviləni bağladı.

Bu müqavilədə 10 şərt vardır.

1-ci şərtde deyilir: “Müqaviləni mən, Balabəy Əlixanov, Ordubad polis idarəsi yanında 7 kazak üçün Ordubad şəhərinin Ambaras küçəsində olan 4 otaqdan ibarət mənzilimi, 7 at üçün nəzərdə tutulmuş tövləni, ayrıca həyəti, anbar, onlardan kazarma üçün nəzərdə tutulmuş iki otağı, uryadnik üçün kiçik otağı və yeni taxılı üçün nəzərdə tutulmuş otağı kirayə verirəm”. Axırda imza yerində Balabəy Əlixanov yazmışdır [1, s. 88-84]. Gördüyümüz kimi Balabəy çar Rusiyası dövründə həmişə familiyasını Əlixanov yazmışdır. Balabəy Əlixanovun fəaliyyəti haqqında Naxçıvan Diyarının təhqiqi üzrə Xüsusi Komissiyasının iclasının 6 №-li protokolunda qısaca məlumat var:

“Balabəy Əlibəyov haqqında Naxçıvan şəhərinin vətəndaşıdır. 70 yaşı var (əslində bu vaxt onun 93 yaşı vardı-müəllif). 1917-ci ilə qədər 9 il Qars polis idarəsində tərcüməçi kimi xidmət edib, 8 il Qarsda polis zabiti olub. 1911-ci ildə istefaya çıxıb.

1917-ci ilə qədər pensiya alıb. 1917-ci ildən 1920-ci ilə qədər Urmiyada (İranda) polis-meyster olub. 1920-ci ildən İndiyə kimi sovet müəssisələrində xidmət edir. Hazırda Xalq Maliyyə komissarlığının maliyyə agentidir”.

M.Bağırovun iştirak etdiyi həmin iclasda (4 aprel 1925-ci il) qərara alınır ki, Balabəy işdən çıxarılsın [8, s. 299-300].

Bu sənəddə qısaca olaraq Balabəy Əlixanovun fəaliyyəti təsvir olunub. Hələlikdə Balabəy Əlixanovun əlimizdə şəxsi işi olmadığından bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq üçün hərtərəfli axtarışlara ehtiyac vardır. Həm də bu zaman onun yaşı yetmişdən yuxarı idi. Ordubad şəhərinin 1832-ci ildəki kameral siyahısına əsasən 1925-ci ildə Balabəy Əlibəyovun artıq 93 yaşı vardı. Yəqin buna görə də həbs edilməmiş və sürgün olunmamışdır. Çünki zadəgan əsilli Balabəy Əlibəyov 1920-ci ildən sonra siyasi idarələrin təqiblərinə məruz qalmış və hətta Əlixanov familiyasını dəyişmişdir.

Balabəy Əlixanovun Naxçıvan şəhərində təşkil etdiyi və öz şəxsi evində yerləşdirdiyi Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi haqqında ilk dəfə məlumat verən professor V.M.Sısoyevin yazdıqlarından məlum olur ki, o, 1927-ci ildə həmin muzeydə olub və böyük təəssürat almışdır. Onun yazdığına görə bu muzeydə Naxçıvanın tarixinə, arxeologiyasına aid qiymətli materiallar olmuşdur. Muzeydə sərgidə nümayiş etdirilən əşyalar, həmçinin sənədlər haqqında məlumat vermişdir: “Yaxşı qədim sırğalar, böyük qədim xalçalar, qələm qabları (qələmkarlar), qədim şərq fars parçaları (qumaş), üstünlük təşkil edən az miqdarda (43 ədəd) sikkə kolleksiyası, XIX əsrin əvvəllərində torpaq mülkiyyətinə aid bir neçə farsca fərman, qəhvəyi rənglənmiş kiçik kərpic və s.”

Tarixçi alim V.M.Sısoyevin təsvir etdiyi etnoqrafiya muzeyi iki otaqda və çox da böyük olmayan keçid dəhlizdə yerləşirmiş. Burada İştər ilahəsinin kahinlərinin, “Şamaş” adlı qara daşın olduğunu yazan V.M.Sısoyev nümayiş etdirilən Babil silindrindən (üzərində mixi yazı və naxışları olan) də söhbət açaraq yazır: “Silindr, görünür çox uzaq keçmişə, yəni təxminən xristian erasından 1000 il əvvələ, hətta lap əvvələ aiddir” [9, s. 110].

Muzeydə olan V.M.Sısoyev Balabəylə görüşüb görüşmədiyi haqda heç nə yazmayıb. Etnoqrafiya muzeyində bəzi iradları qeyd edən professor hesabatının sonunda yazır: “Hər halda muzey Naxçıvanın diqqətəlayiq yerlərindədir və çox az şəhər belə muzeyi ilə öyünə bilər” [9, s. 111].

Axtarışlar göstərir ki, Balabəy Əlixanov Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi üçün eksponatları hələ gənclik illərindən müxtəlif şəhər və kəndlərdən toplayıb. Ona bu işdə Naxçıvan tarixinə olan sönməz sevgisi və vətənpərvərlik hissi həmişə köməklik göstərib. Hələ 1863-cü ildə Naxçıvan şəhər polis idarəsində tərcüməçi işləyən Balabəy Əlixanovun 1860-cı ildə İrəvanın məşhur zadəganları arasında olması və şəkil çəkdirməsi yuxarıda söylədiklərimizi təsdiqləyir.

Balabəy Əlibəyovun (Əlixanovun) Naxçıvanda yaşayan varislərinin dediyinə görə, onun həyat yoldaşı Şeyda xanım olub. Onların nikahından Humay adlı qızları anadan olmuşdur. Humay xanımın nəvələrinin dediyinə görə Balabəy Əlibəyov II Dünya Müharibəsi başlayanda sağ deyilmiş. Onun təxminən XX əsrin 30-cu illərində vəfat etdiyini söyləyirlər. Əsl həqiqəti tapılan sənədlər təsdiqləyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər). Bakı, 2008, 192 s.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, 682 s.
3. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı, 2005, 196 s.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. II c., Naxçıvan, 2005, 376 s.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 314, siy. 6, iş № 11. Ordubad şəhərinin kameral siyahısı (1832-ci il), 200 v.
6. NMRDA: f. 25, siy. 1, iş № 265, 44 v.
7. Rəhimov N. Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan Muzeyi / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2008, 548 s.
8. Иванов Р.Н. Нашествие. Москва, 2009, 448 с.
9. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР // Известия Азкомстариса, вып. 4, Баку, 1929, 316 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

SOME NOTES ABOUT BALABEY ALIBEYOV (ALIKHANOV), THE FOUNDER OF THE FIRST HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC MUSEUM IN NAKHCHIVAN

The paper tells about some stages of life and work of the creator of the museum in Nakhchivan Balabey Alibeyov. Here we have used the cameral census of the city of Ordubad (1832), which lists the names of his ancestors, mother, and father, as well as other family members.

In this article, the researcher gives information about the museum created by Balabey Alibeyov in the city of Nakhchivan in his house (based on the historical and ethnographic materials he collected).

The author first introduced into scientific circulation photographs of the exhibition hall of the Nakhchivan Historical and Ethnographic Museum created based on the collection of this museum.

This research work bases on new archival documents and published sources.

Keywords: *Nakhchivan, Ordubad, Alikhan Sultan, Mahammadhuseyn Sultan, Nakhchivan History-Ethnography Museum, Babylon.*

Муса Гулиев

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О БАЛАБЕКЕ АЛИБЕКОВЕ (АЛИХАНОВЕ), СОЗДАТЕЛЕ
ПЕРВОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В НАХЧЫВАНЕ**

В статье рассказывается о некоторых этапах жизни и деятельности создателя музея в Нахчыване Балабека Балабекова. Здесь использована камеральная перепись г. Ордубада (1832 г.), в которой значатся имена его предков, матери и отца, а также других членов семьи.

В этой статье исследователь даёт информацию о созданном Балабеком Алибековым в городе Нахчыване музее в своем доме (на основе собранных им историко-этнографических материалов).

Автор впервые ввел в научный оборот фотоснимки выставочного зала Нахчыванского Историко-Этнографического Музея, созданного на основе коллекции данного музея.

Статья написана на основе найденных новых архивных документов и опубликованной литературы.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ордубад, Алихан Султан, Мамедгусейн Султан, Нахчыванский Историко-Этнографический Музей, Вавилон.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 14.10.2019

Son variant 24.01.2020